

“İpäk Yoli Äfsänäläri”nin Tasnifi*

The Classification Of The Silk Road Legends

Bekir DİREKÇİ**

ÖZET

Bu makalede, efsane kavramı üzerinde durulmuş, uluslararası ve ulusal efsane tasniflerinden hareketle; Özbek Türkçesinde yayınlanmış olan, Mämätqul Corayev’in, “İpäk Yoli Äfsänäläri” adlı derlemesinde geçen efsanelerin tasnifi yapılmıştır.

ANAHTAR KELİMELELER

Efsane, Özbek efsaneleri, İpäk Yoli Äfsänäläri, Tasnif.

ABSTRACT

This article concentrates upon the concept of myth ,and, being based on the classification of national myths, the myths mentioned in the compilation, İpäk Yoli Äfsänäläri by Mämätqul Corayev, which was published in Uzbek Turkish, are classified.

KEY WORDS

Legends, Uzbek Legends, İpäk Yoli Äfsänäläri(The Silk Road Legends), Classification.

* Bu makale, *İpäk Yoli Äfsänäläri* (Corayev, 1993), (*Dil İncelemesi-Efsanelerin Tasnifi*) adlı yüksek lisans tezi [SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, KONYA-2003] esas alınarak hazırlanmıştır.

** Okt., Selçuk Üniversitesi Rektörlüğü Türk Dili Bölümü.

I. Giriş

Büyük bir kütleye hitap eden Özbek Türkçesinde yayımlanmış olan “İpāk Yoli Äfsänäläri” (Corayev, 1993) adlı efsane derlemesinin, tasnifine geçmeden önce efsane kavramı hakkında kısaca bilgi vermeyi uygun gördük.

1. Efsane

“Efsane” terimi dilimize Farsçadan girmiştir. Batı dillerinde Lâtince “legendus” kökünden türemiştir. Arapça’da “usture, esâtir” ve Rusça’da “predaniya, skaz” efsane terimine karşılık olarak kullanılmaktadır.

Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan “Türkçe Sözlük”te efsane: 1. Eski çağlardan beri söylene gelen, olağanüstü varlıkları, olayları konu edinen hayalî hikâye, söylence, 2. Gerçeğe uymayan asılsız söz, hikâye.(TDK, 1998: 433).

Efsane üzerinde yapılan ilk çalışmalar J. Ludwig Karl Grimm ve kardeşi Wilhelm Grimm ile başlamıştır (Sakaoğlu, 1992: 15). Efsanenin en iyi bilinen ve diğer pek çok tarifi dayandırıldığı Grimm Kardeşlerin tarifi şöyledir: Efsane, gerçek veya hayalî muayyen şahıs, hadise veya yer hakkında anlatılan bir hikâyedir.

Bu tarif üç ana unsuru içine almaktadır.

1. Efsane, anlatıcının tarihî zaman kavramı içinde uygundur.

A. Efsane, muayyen bir tarihî (gerçek veya hayalî) hadise ile birleştirmiştir.

B. Efsane, muayyen bir şahısla, bir ad verilen tarihî (gerçek veya hayalî) bir şahsiyet ile birleştirmiştir.

2. Efsane, anlatanın coğrafi alan kavramına uygundur; yani, efsane belirli bir yer ile birleştirilmiştir.

3. Efsane gerçek bir hikâyedir. Gerçi o, tabiatüstü olaylarla iş görür, ama anlatıcılar tarafından ona inanılır. Onu anlatanın ve dinleyenin gerçek dünyasına aitmiş gibi itibar edilir. Dikkat edilirse masallardaki olağanüstü olaylara inanılmazken efsanelerdeki olağanüstüklere inanma söz konusudur.

“Özbek Tilinin İzahli Lûgati” adlı sözlükteki, efsane ve rivayet tarifleri aşağıdaki şekilde verilmiştir.

Efsane; nesilden nesile, ağızdan ağıza geçip gelen fantastik bazen dinî mazmundaki hikâye, rivayet, destandır (Ma'rufov, 1981:63).

“Rivayet; ağızdan ağıza aktarılarak nesilden nesile geçen hikaye, anlatma, efsane” (Ma'rufov, 1981:624).

Özbek edebiyatçıları, efsaneleri genel olarak, “rivayat” ve efsane” olarak ikiye ayırmaktadırlar. Özbek efsaneleri üzerinde çok sayıda çalışması bulunan Kâmilcan İmamov’a göre rivayet; “gerçek hayatta, tarihte meydana gelmiş olayları hikâye eder”. Rivayetlerin teması çok çeşitlidir. Esasen içtimaî olayları, tarihî hakikati, uydurmalar şeklinde hikâye eden halk nesrinin türlerindedir. Efsaneleri rivayetlerden ayırarak ayrı bir tür olarak değerlendiren İmamov’a göre efsane, “Hayalî kahramanlar ve tarihî hadiseler etrafında oluşmuş kısa hacimli hikâyelerdir. Efsaneler halk nesrinin en eski türlerinden biridir ve tarihî kökleri insanlığın en eski devirlerine kadar uzanmaktadır.” (Ergun, 1997: 9).

2. Efsane Tasnifleri

Efsane tasnifinde genel anlamda bazı ortak tasnif kalıpları oluşturulmaya çalışılmıştır. Efsanelerin milletlerarası çapta tasnifi için Budapeşte Kongresi'nde alınan kararlar, daha sonraki kongrelerde Atina (1964) ve Prag (1966) geliştirememiştir (Sakaoğlu, 1992: 18-19).

Türk efsaneleri üzerinde yapılan en mühim çalışmalardan biri olan Prof. Dr. Bahattin Ögel'in “Türk Mitolojisi” adlı eseri Türk kültürü için önemli bir yer tutar.

Pertev Naili Boratav Türk efsanelerinin tasnifinde, milletlerarası çapta kabul gören tasnifin uygun olmayacağını belirterek Türk efsanelerinin tasnifi için aşağıdaki tasnifi teklif etmiştir (Boratav, 1995: 98-107).

- I. Dünyanın yaratılışı ve sonu ile ilgili efsaneler
 - A. Sınırlandırılmış tabii yerlerin menşeleri (dağlar, göller...)
 - B. Meskûn yerlerin menşeleri (şehirler, köyler...)
 - C. Büyük binaların menşeleri (kiliseler, camiler, köprüler...)
 - Ç. Hazineseler
 - D. Milletleri, hükümdar sülalelerinin ve içtimai sınıfların menşeleri
 - E. Felaketler

F. Tarihi olarak bilinen kahramanların yendikleri tabiatüstü güce sahip canavarlar

G. Savaşlar, fetihler ve istilalar

Ğ. Kurulu düzene baş kaldıranlar

H. Diğer hadiseler ve üstün kişiler; medeniyet getiren kahramanlar, bilginler, şairler

I. Aşk ve aile hayatı

İ. Küçük bir cemiyetin tarihinin bir parçasını meydana getirdikleri ölçüde bilinen ortak ve ferdi karakterde çeşitli diğer kişilerle ilgili anlatmalar

II. Tarihi efsaneler

A. Alın yazısı

B. Ölüm ve ötesi

C. Tekin olmayan yerler

Ç. Tabiatın bir parçası olan yerler (orman, göl vs.) ile hayvanların sahipleri

D. Cinler, periler, ejderhalar vb. tabiatüstü güçte yaratıklar

E. Şeytan

F. Hastalık ve sakatlık getiren varlıklar (albastı gibi)

G. Tabiatüstü güçleri olan kişiler (büyücü, üfürükçü, afsuncu gibi)

Ğ. "Mythique" nitelikte hayvan ve bitkiler (adamotu gibi) üzerine anlatmalar

III: Tabiatüstü şahıslar ve varlıklar üzerine efsaneler

IV. Dinî efsaneler

II. İpek Yolu Efsanelerinin Tasnifi

İpek Yolu Efsaneleri'ni, daha önce yapılmış efsane tasniflerinden yararlanarak, efsanelerin motif özelliklerinden hareketle bir tasnif yapmaya çalıştık. İncelememizdeki efsanelerden bazılarının birden çok motif içerdiğini gördük, bu tipteki efsaneleri birkaç başlık altında gösterilebilirdik, ancak biz tasnifi yaparken baskın gördüğümüz motifi esas aldık. Yaptığımız bu tasnifi beş ana başlık altında gösterdik:

1. Tarihî Vak'a ve Tarihî Şahıslar Hakkındaki Efsaneler
2. Dinî Şahsiyetlerle İlgili Efsaneler
 - a. Peygamberler, Hızır ve Diğer Din Büyükleri Üzerine Anlatılan Efsaneler
 - b. Evliya Üzerine Anlatılan Efsaneler
 - c. Ziyaret Yerleri Üzerine Anlatılan Efsaneler
3. Yer Adlarına Bağlı Olarak Anlatılan Eden Efsaneler
4. Olağanüstü Varlıklar Üzerine Anlatılan Efsaneler
5. Şekil Değiştirme Efsaneleri
 - a. Taş Kesilme Efsaneleri
 - b. Diğer Şekil Değişikliğine Bağlı Efsaneler

Efsaneleri tasnif ederken, her motiften bir efsaneyi, motifin daha iyi örneklenmesi için Türkiye Türkçesi'ne aktarılmış şekliinden birer örnekle gösterdik.

Efsane isimlerinin sonunda bulunan rakamlar, efsanelerin tezimizdeki sayfa ve satır numaralarını göstermektedir. Eserde yer alan efsanelerin tasnifi aşağıdaki şekilde oluşturulmuştur.

1. Tarihî Vak'a ve Tarihî Şahıslar Hakkındaki Efsaneler:

Efsaneleri köklerinden biri de tarihtir. Yani bir kısım efsaneler, tarihi kökleri üzerine teşekkül eder. Bu tür efsanelerin teşekkülü için belli, kesin bir tarihlendirme yapmamakla birlikte, mitolojik köklü efsanelere göre daha yakın çağlarda teşekkül etmişlerdir, diyebiliriz (Ergun, 1997: 42).

Tarihi kökü olan efsaneler, halkı etkileyen bazı tarihî olayların ve şahısların maceralarının zamanla halkın muhayyilesinde tabakalaşarak yeni hayali unsurların katılmasıyla teşekkül eder diyebiliriz. Tarihî vak'a ya da şahsiyet, zamanla tarihi gerçekliğin dışına çıkarak, halk tarafından olmasını istediği bir vak'a ya da şahsiyet şeklinde ortaya çıkar.

Aşağıya aldığımız efsanelerde bu durum açıkça gözükmektedir.

Amudaryâning Xârâzm Tâmanıġa Aqıšı 22⁴⁰, Hazâraspi Bând 30¹⁴, Hazâraspning Pâyda Boliši 30³³, Devsâlġan 31²⁰, Çopânâtâ Dâralâri 47³⁵, Nurâta Bulâġı 54³⁸, Zahhâk Qal'asi 59²⁹, Zahhâkning Qızı 61²⁷, Buxârâning Binâ Etiliši 75²⁰, Âq Tüyâning Yoli 102²¹, Âmir Temür Ğâri 109³⁴, Âsiyâ Qal'asi 111³.

AMUDERYA'NIN HAREZM YÖNÜNE AKIŞI

Eski zamanlarda Amuderya, Abulhan padişahının topraklarından geçip Sarıkamış tarafına akarmış. Bir gün Harezmi padişahı, Abulhan hakanının yanına misafir gelmiş. İkisi oturup kumar oynamaya karar vermişler. Abulhan hakanı demiş ki, eğer kaybedersen başındaki mücevherlerle süslü kavuğu çıkarıp bana vereceksin. Harezmi padişahı ise yurttaşlarının susuzluktan kırılmakta olduğunu düşünerek:

“Tamam. Kabul ediyorum” demiş. “Amma şayet sen kaybedersen Amuderya'yı bir gece gündüz Harezmi tarafına akıtacaksın.”

Her iki hükümdar da şartlarda anlaşılınca sonra oyuna başlamışlar. Ama Harezmi padişahı rakibini yenmiş. Bunun üzerine Amuderya'yı bir gece gündüz için Harezmi tarafına çevirip akıtmışlar. Anlaşma gereği sürenin bitiminde nehri tekrar eski yatağına çevirmek istemişler ama bir türlü başaramamışlar. Çünkü nehir kendine yeni bir yatak yapmış ve Harezmi tarafına akışını sürdürmeye devam etmiş. Böylece Amuderya Harezmi'de akmaya başlamış (Batur: 2001).

2. Dinî Şahsiyetlerle İlgili Efsaneler

Efsanelerdeki köklerden biri de dinî köklerdir. Birçok araştırmacı efsanelerin kaynağının din olduğunu söylemektedir. Dinî şahsiyetlerin maceraları, halkın muhayyilesinde zamanla gelişerek efsaneleşmiştir.

Halk, sevdiği din büyüğünün hayatı etrafında gerçekte olmamış olsa bile birçok efsane teşekkül ettirmiştir. Efsanelerin etkisiyle halka hem din hem de din büyükleri daha iyi sevdirmiş, daha iyi anlatılmıştır. (Ergun, 1997: 44).

a. Peygamberler, Hızır ve Diğer Din Büyükleri Üzerine Anlatılan Efsaneler

Xivāning Bünyāt Etilişi 18²², Amudäryä Qayerdän Başlanadi? 22¹⁰, Amudäryä-Böysünmäs Däryä 23¹⁹, Qanätli Argumâqlarning Qolgä Tüshirilişi 28⁹, Düldülâtlan 40¹, Hazrāti Dāvud Ğari 51²², Cānqur 51³², Bābā Qambār Tüyäsi 53¹⁸, Nurli Taş Tüşgän Cāy 56⁷, Dalvarzingtepä 62²⁰, Ābşir Āta 67¹², Nāmāngansāy 68⁴⁰, Balıqçı Qışlāğı 69¹¹, Ābirahmät 72¹⁴, Qahqah Qal'asining Zabt Etilişi 74²⁴, Zarmitan 80¹, Çāşmai Āyüb 82³², Hazrāti Āyüb Çāşması 84³, Qorgāntepä 91¹, Cilbulāq Çāşması 87¹³.

HİVA'NIN KURULUŞU

Eski zamanlarda yeryüzünde çok büyük bir su taşkını olmuş. Tufan denilen bu olay meydana gelmeden önce Allah yeryüzündeki vekili Nuh Peygambere vahiy gönderip:

“Büyük bir gemi yapacak, yeryüzündeki bütün canlıların neslini korumak için her canlıdan bir erkek ve bir dişiyi gemiye dolduracaksın diye buyurmuş. Kırk gün kırk gece yağmur yağıp, yeryüzünü su basacak. Dediğimi yaparsan kendini de, canlıları da ölümden kurtarmış olursun.”

Tufan haberini alan Nuh Peygamber hemen işe koyulup gemi yapmaya başlamış. İş öyle bir kızışmış ki, marangozlara kereste ve ağaç yetiştiremez olmuşlar. Çünkü gemi müthiş derecede büyükmüş!

Bugünkü Yengiank denilen kasabanın yakınlarında Şorgöl denilen büyük bir göl var imiş. Bu göl çevresinde İbni Hacı Unuklar kabilesi yaşarmış. Bu kabilde Hacı Mülk isminde biri varmış. Bir ayağını nehrin bu tarafına diğerini diğer tarafına atıp suda yüzen balıklan hiç zorlanmadan yakalar, sonra onları güneşe tutup pişirip yermiş. O zamanlar Amuderya Hazar Denizi'ne dökülür, Hacı Mülk de bu nehir kenarında yaşarmış. Nuh Peygambere gemi yapımında kullanılacak ağaç yetiştirmeye karar verip, nehir boyundaki ormanlıktan ağaç kesmeye başlamış. Çok geçmeden gemiyi tamamlamışlar.

Gemi bittikten sonra Allah'ın emriyle kırk gün kırk gece yağmur yağmış ve her tarafı su basmış. Sular henüz yükselmeden, Nuh Peygamber her bir canlıdan bir çift alıp gemiye doldurmuş. Nuh'un iki oğlu varmış. Habeş isimli olanı gemiye çıkmak istemeyince suda boğulup ölmüş. Sam isimli ikinci oğlu ise babasıyla birlikte gemiye çıkmış. Sam buğday renkli, karayağız biriymiş.

Gemi sular ortasında yüzmüş, yüzmüş, yüzmüş... Sonunda umman ortasında kararıp duran bir tepeye gözleri takılmış Nuh ve oğlunun. İyice yaklaşarak bakmışlar ki burası Kafkas dağlarının tepeleri imiş. Su iyice yükseldiği için dağ yarısına kadar suyun içine gömülüp kalmışmış. Buraya gelince Nuh Peygamber gemiyi oğlu Sam'a verip, bütün canlıların hayatlarını da ona emanet ederek:

“Ben burada kalacağım, sizler seyahatinize devam edin, deyip gemiden inmiş ve dağın tepesine çıkmış.”

Sam gemiyi Hazar tarafına sürüp, oradan Amuderya'ya çıkarak yoluna devam etmiş. Su haddinden fazla çoğaldığı için nehrin bir ucu görünmezmiş. Kuru bir yer arayarak yollarına devam etmişler. Fakat kara toprağı görmek ne mümkün!

Gemide bir domuz varmış. Bunun burnundan bir sıçan düşüp, eşeğin karnı altına saklanarak gemiye girmeye muvaffak olmuşmuş. İşte bu sıçan şeytanın sözüne girip, gemiyi kemirerek bir delik açmış. İçerisi su dolmaya başlayınca gemi-dekiler telaşa kapılmışlarsa da, bir çare bulamamışlar. Canlıların telaşla o tarafa bu tarafa kaçtığı bir sırada, yılan sürünerek gelip, o deliğin üzerine kıvrılmış ve suyun içeri dolmasını önlemiş.

Hayvanlar öfkeyle sıçanı kovalamaya başlamışlar ama bir türlü yakalayamamışlar. Sıçanı kovalamaktan takati dermanı kesilen kaplan şöyle bir hapsirince burnundan düşen bir şey miyavlayarak bir çırpıda sıçanı tutuvermiş. Bu kediymiş. Kaplanın burnundan düştüğü için de derisi ve görünüşü ons benzermiş. Kediyle sıçanın düşmanlığı da ta o zamandan kalmamış.

Gemi yine yoluna koyulmuş. Sam yakın bir yerlerde kare parçası var mı acaba diyerek kanatlı hayvanları birbiri ardınca uçuruyormuş. Fakat kuşlardan hiçbiri kuru bir yer bulamayıp, yorgun argın kendisini gemiye zor atıyormuş. Bunun üzerine Sam akkuş ile güvercini uçurmuş.

Önceleri Amuderya bugünkü Hiva'nın üstünden Hazar Denizi'ne doğru akarmış. İcenkal'a'nın yeri yüksek tepelik olduğundan, nehir yatağı onun iki tarafından dolaşıp geçer, fakat ona bir türlü ulaşip, sularıyla yıkayamazmış. Akkuşla güvercin uçarak gelip tepenin üzerine konmuşlar. Tam o sırada akşam olmuş, ortalık kararmışmış. Kuru bir yer bulduğundan sevince boğulan akkuş "kuvak!", "kuvak!" diye ötüp haber vermiş. Bu, "kuru yer var!" demekmiş.

Güvercinse sevinçle kanatlarını çırpmış, birbirine vurup şaklatarak, insanın yaşayabileceği bir yer bulunduğu haberini verirmiş.

Sam da gemisini kuşların sesinin geldiği tarafa doğru sürmüş. Uzun bir yol aldıktan sonra varıp baksalar ki suların ortasında bir tepelik kararip duruyormuş. Gemidekiler bunu görünce sevinçle aşağı inmişler. Sam tepeye bir yer hazırlatıp, yatıp uyumuş. Gece yansı bir düş görmüş. Rüyasında çevresinde bin kadar çıra yanıp duruyormuş. Silkinip uyanan Sam etrafına bakmış ki çıra mira yok, her taraf zifiri karanlıkmiş. Gördüğünün bir rüya olduğunu anlayıp tekrar yatmış ama bir türlü uykusu gelmemiş. "Bu çıralarda bir hikmet olsa gerek!" diye geçirmiş içinden. "Varıp rüyamı babama yorumlatıp geleyim." demiş.

Ertesi gün şafakla birlikte Nuh Peygamber'in yanına varmak için yola çıkmış. Nuh Peygamber oğlunun anlattıklarını dinledikten sonra:

"O tepeye bir kale kurun. İyi bir yermiş. Bir ömür boyu size sığınak olur, demiş."

Sam geri dönüp, rüyasında çıra yakılan yerleri yüksek duvarlarla çevirip bir kale kurmuş. İnsanlar çoğalıp kale içine evler yapmışlar. Böylece İçenkal'a ortaya çıkmış.

Bir gün yılan Şam'ın huzuruna gelip:

“Senden bir ricam var!” demiş.

“Söyle, nedir derdin?” diye sormuş Sam.

“Ben gemi delindiğinde yumak gibi olup deliğin üzerine yatarak hepimizin hayatını kurtardım. Ben olmasaydım hepimiz suya batıp, boğulup gitmiştiniz. Şimdi de benim bir şartım var. Bunu yerine getireceksiniz,” demiş yılan.

“Ne şartı imiş bu?” diye sormuş Sam.

“Dünyada hangi canlının eti lezzetliyse onu bana helâl edeceksin, diye şartını açıklamış yılan.”

Sam dünyada hangi hayvanın etinin lezzetli olduğunu tespit etmek için sinekle sivrisineği göndermiş. Bunlar da her bir hayvanı ısırarak etinin lezzetinin nasıl olduğunu öğrenmişler. Ama insanın etinden daha lezzetlisini bulamamışlar. Bu haberi hemen Şam'a ulaştırmak için hızla yola koyulmuşlar. Onların yaptığı işten haberdar olan kırlangıç Sam'ın karargâhı önünde onları bekler dururmuş.

“Eee, anlatın bakalım köftehorlar! demiş kırlangıç. Neyin eti daha lezzetliyimiş, öğrendiniz mi?”

“İnsanoğlunun etinden daha lezzetli et yokmuş dünyada!” diye cevap vermiş sivrisinekle sinek.

“Oh! Oh! Dilinize sağlık!” demiş kırlangıç. “Hani şu güzel haberi getiren dilinizi gösterseniz de, bir öpsem.”

Sinekle sivrisinek kırlangıcın yağ yakmasından böbürlenip, ağızlarını kocaman açarak dillerini uzatmışlar. İşte tam o sırada kırlangıç bir hamlede ikisinin de dilini koparıp almış.

Çaresiz ikisi de kaleye girip Sam'ın huzuruna çıkmış. Sam ile yılan haber bekleyip otururlarmış. İçeri giren sinekle sivrisinek dilleri koparıldığından konuşamadıkları için, uğuldanıp dururlarmış. Onların ne demek istediğini bir türlü anlayamayan yılan kırlangıca dönerek:

“Ne demek istiyor bunlar” diye sormuş.

“Ben onların ne demek istediğini anlamaktayım,” demiş kırlangıç. “Onlar bu dünyada kurbağa etinden daha lezzetli lokma olmaz” diyorlar.

Meğer yılan daha önce kurbağa etini tadıp gördüğü için onun nasıl bir şey olduğunu çok iyi bilirmiş. Öfkeden köpürüp kırlangıcı poposundan yakalamak için sıçramış. Can havliyle uçmayı başaran kırlangıç kendini kurtarmış kurtarmasına da, bu arada yılan poposunu dişlemeyi başarmış. İşte bu yüzden kırlangıcın poposu biraz çıkık kalmış. İnsanları yılan belasından kurtardığı için de o tarihten beri evlerde onlarla birlikte yaşamaya başlamış.

İçenkal'a kurulduktan sonra, buradaki kuruluşu ilk görüp haber veren akkuş "Kuvak! Kuvak!" diye öterek bildirdiğinden Kuvak diye anılır olmuş. Daha sonra, Hivak diye değiştirilen bu isim, zaman içinde Hiva şeklini almış (Batur: 2001).

b. Evliya Üzerine Anlatılan Efsaneler

Qari Âlâv Xoca 42¹, Daranğı Mâçit 43¹⁵, Şâhi Zindâ 45³⁴, Qusam İbn Abbâs Gayib Bolğan Quduq 46²¹, Hoca İshâq Ğâri 65²⁵, Termiz 66¹⁸, Bulgadâr Buva 75¹⁰, Çöpsâldi Buva 80²⁷, Şâyx Muhammädcân Nuqragüzâr 90²², Qâramurt 93⁴⁰, Nogâyâta 99¹⁹, Oş 103¹⁹, Pâyğambâr Ârâli 104³¹.

KARI ALAV HOCA

Harezm'de Karı Alav Hoca isminde kutsal bir yer varmış. Anlatıldığına göre güya Müslüman hocalar öylesine güce sahip imişler ki, ateş dahi onları yakmazmış. Bir padişah bunun doğru olup olmadığını anlamak için elli araba odun getirip, hocalardan birini de ortasına oturtmuş. Sonra da odun yığını tutuşturmuşlar. İnsanlar artık hoca yanıp kül olmuştur diye düşünürken, ateş sönmüncü baksalar ki, hoca saçının teline bile zarar gelmeden öylece oturmuş. Bunu gören ateşperestler İslam dininin büyüklüğünü takdir etmekten başka çare bulamamışlar (Batur: 2001).

c. Ziyaret Yerleri Üzerine Anlatılan Efsaneler

Keçirmäs Buva 40³³, Şâhumârdân Mâzâri 44³⁸, Hazrâti Nur 54⁴, Zangiâta Maqbârasining Qurilişi 71³⁵, Balıqlı Mâzâr 73³⁶, Qırmâzâr 74¹², Xoca Bändi Kuşâ Mâzâri 84³¹, Mâzâri Sufi Kabutak Yâki Umar Âta Mâzâri 85³⁰, Xoca Abdurahmân Âta 88⁸, Çillâ Âta 89¹, Çillâ Hâvuz 89³², Hukkalla 106²⁴.

KEÇİRMES DEDE

Burada vakti zamanında sinirli, insanların hakkını yiyenleri bir türlü affetmeyen bir kişi yaşamış. O öldükten sonra mezarı ziyaretgâh hâline gelmiş.

Eğer birinin bir şeyi kaybolur ve o da herhangi birinden şüphelenirse, şüpheli kişiyi alıp bu velinin mezarının başına getirip, yemin ettirmiş. Yemin eden kişi eğer yalan söylüyorsa hemen iki parçaya ayrılıp oracıkta ölmüş.

Günlerden bir gün bir kadının mendili kaybolmuş. Yandaki komşusunun çaldığından şüphe ederek davacı olmuş. Birlikte Keçirmes Dede'ye giderken bir inek de peşlerine takılıp gelmiş. Onlar mezarın başına varıp yemin ederken o ineğin karnı yarılmış. Baksalar ki o kadının mendili ineğin karnındaymış (Batur: 2001).

3. Yer Adlarına Bağlı Olarak Anlatılan Efsaneler

Her bir köy, dağ, taş, eski kale, tepelikler, su kaynakları, mezarlar, kayalar, geçitler, kuyular, mağaralar, nehirler, göller vs. halkın yaşamına etki eden bütün alanların içselleştirilmesi oraların yurt yapılmasında, yer adlarıyla ilgili efsanelerin türetilmesinin önemi büyüktür.

Aşağıdaki örneklerde yer adlarının nasıl teşekkül ettiğini örnekleyen efsaneler verilmiştir.

Xârâzm Vâhası vâ Âmudâryâning Pâydâ Bolişi 13¹, Âlâv Bilân Balıq 14³⁷, Xâru Âzim 17¹, Xivâning Bünyât Etilişi 18²², Cäyhun 23³⁸, “Quyâşga Duâ Etgänlär” 27⁴², Qanâtli Argumâqlarning Qolgä Tüşirilişi 28⁹, Ming Âtning Qolgä Tüşirilişi 29⁴², Hazâraspi Bänd 30¹⁴, Devqal’a 33³⁵, Xârâzm vâ Hürçämâl 34²⁸, Usta Quş 38⁹, Pâlvân Âtaning Hassasi 39¹⁶, Düldülâtlan 40¹, Tok Döngining Paydâ Bolişi 41²⁸, Gazavât 43¹, Darangı Mâçit 43¹⁵, Hubbi Mâzâri 43³³, Şâhumârdân Mâzâri 44³⁸, Sämârqand Nâmining Pâydâ Bolişi 45¹⁸, Çopânâtâ 47⁵, Nurâta 52³², Kohak Tepäliği 57²⁸, Qırq Qız Tâş 64⁴⁰, Qayquvât Qal’asi 70³⁸, Lävändäk 76³², Qırq Qız 77¹, Abâmüslimtepä 86⁴², Kämpiräk Tepä 95³⁷, Bağâcât 101¹, Cabbârquduq 106³⁷, Murâdbâyquduq 108¹.

HAREZM VADİSİ VE AMUDERYA'NIN PEYDA OLUŞU

Eski zamanlarda bugünkü Harezmi'nin yerinde ne bir köy, ne de herhangi bir nehir varmış. Her taraf göz alabildiğine çölmüş ve yeşil bir bitkiye rastlamak mümkün değilmiş. Âdem ayağı basmamış bu toprakların tam ortasında küçük-cük bir dere akar dururmuş.

Günlerden bir gün İran halkı kendi hükümdarlarıyla kavgalı olunca bir kısmı oturdukları vatanlarını terkederek başlarını alıp çıkıp gitmişler. Günlerce yol alıp yorgunluktan dilleri bir karış dışarı çıktığı ve yiyecekleri tükendiği bir sırada bu dereye rastlamışlar. Oldukça sevinen bu insanlar dere boyunda evler

kurup, araziyi tarla hâline getirerek ekin ekmişler ve bir yanda da avcılıkla uğraşarak günlerini geçirmeye başlamışlar.

Aradan aylar yıllar geçmiş. Çoluk çocuk derken hayli çoğalmışlar ve büyük bir şehir kurmuşlar. Günlerden bir gün buradan geçip giden bir kervan o büyük şehri görünce, varıp İran padişahına gördüklerini anlatmış. Anlatılanları dinleyen padişah "Sakin bu işleri şu bizim kaçaklar kılmış olmasın?" diye düşünerek, o yerleri kendi gözleriyle görmek istemiş. Av malzemelerini, çadır ve hayvanları hazırlayarak yola koyulmuş. Gece gündüz durup dinlenmeden yedi gün yol aldıktan sonra padişah "kaçakların memleketine ulaşmış. Bakmış ki her taraf yemyeşil, bağlarda meyve sebze yetişmiş, köyler birbiri ardınca sıralanmış. Kısacası o önceki çölden nâm-ı nişan dahi kalmamış.

"Kimsiniz, aslınız nereden?" diye sormuş dere boyunda yaşayan insanlara.

"Biz aslen İranlıyız efendim" demişler. Zalim Zahhak'ın zulmünden kaçıp buralara gelip yerleştik.

Bu padişahın ismiyse Peridun'muş. Karşısındaki insanların aslen İranlı olduğunu öğrenince ve hele buraya zulümden kaçıp geldiklerini anlayınca onları vaktiyle nice damla kanlarının döküldüğü ana yurtlarına alıp götürmek istemiş. Fakat insanlar kabul etmemişler.

"Mazur görün âlempenah" demiş onların yaşlı olanı. Buralar vaktiyle kıpkızıl çöldü. Biz onu emeğimizle, alnımızın teriyle âbâd ettik. Böylesi yemyeşil yerleri bırakıp da nereye gideriz? Eğer bize iyilik etmek istiyorsanız, bir dileğimiz vardır, izin verirseniz onu arz etmek isteriz.

Bunun üzerine Peridun:

"Elbette, sizi dinliyorum," deyip izin verdikten sonra aynı ihtiyar hemşehrilerinin dileğini anlatmaya koyulmuş.

"Bu topraklar gibi verimli toprak yeryüzünde bulunmaz. Burada altın ek-siniz yeşerir. Ama çoğunlukla alın teri dökerek yaptığımız çalışmalar heba olup gidiyor. Ağustos ayının ortalarına gelindiğinde şu dereciğin suyu azalıyor ve ekinlerimiz susuzluktan kuruyup kalıyor. Eğer buraya bir kanal açılrsa yurdumuz hiçbir zaman susuzluk çekmez," diyerek sözünü tamamlamış. Peridun o derenin yerine kocaman bir nehir yatağı kazılmasını emretmiş, çok geçmeden büyük kanalın kazılması tamamlanıp tarlalarda ekinler boy salmış. İnsanlar bu nehre Belkendi Peridun ismini vermişler. Daha sonraları bu isim Amuderya şeklini almış.

Önceleri her yıl bir defa nehrin kumlarını temizlerlermiş. Fakat sonraları nehrin suyu öylesine çoğalmış ki, kazıcılar bu işle baş edemez olmuşlar. Artık nehir kâh o tarafa kâh bu tarafa akıp, kendine bir yol açarmış.

Amuderya ve Harez m vadisi işte böyle peyda olmuş (Batur: 2001).

4. Olağanüstü Varlıklar Üzerine Anlatılan Efsaneler

Efsanelerin mitolojik köklerinin içinde, bilinmeyen zamanlardan kalma inanışlar olduğu gibi, hayal mahsulü unsurlar da vardır. Halkın açıklayamadığı cisim veya olaylarla ilgili insan düşüncesinin ilk köklerinden gelen bilgilerin halk fantezisi ile birleşerek, olağanüstü varlıklarla ilgili efsanelerin oluşmasını sağlayabilir. Devlerin, perilerin, cinlerin, uçan atların vs. yer aldığı efsaneler aşağıda verilmiştir.

Päri Bilän Dev 18¹, Ming Âtning Qolğa Tüşirilişi 29⁴², İlânbuzgân 68¹, Âcdâr Közlâri 103³⁵, Cinötti 105²³.

PERİ İLE DEV

Rivayet o ki, eski zamanlarda Hazreti Süleyman'ın hüküm sürdüğü günlerde acayip bir olay meydana gelmiş. Süleyman Peygamber'in emrinde pek çok dev ile periler varmış. Bir gün Süleyman Peygamber perilerden birine öfkelenip, onu cezalandırmak için dünyanın en uzak yerine sürgün göndermeye karar vermiş. Böylece günahkâr periyi o uzak diyarda bir devin nezaretine havale etmiş. Süleyman'ın hizmetkâr devlerinden birisi suçlu periyi sırtına bindirip bildirilen uzak diyara doğru yola çıkmış. Uzun süre hayli sıkıntılar çekip, masmavi gökyüzünde kanat çırparak, uzun mu uzun bir yol kat ettikten sonra o zamanlar henüz insan ayağı basmamış Harez m denilen bir yere gelmişler. Etrafın tamamen ıssız olduğunu gören dev oraya konmuş.

Uzun süre sürgün hayatını birlikte paylaştığı periye âşık olan dev sonunda onunla beraber kalmaya karar vermiş. Böylece onunla evlenip çoluk çocuğa karışmışlar. Torunları, torunlarının torunları dahi olmuş.

İşte Harez mliler o dev ile perinin çocukları imişler. (Batur: 2001).

5. Şekil Değiştirme Efsaneleri

Şekil değiştirme, bir efsanede yer alan canlı ve cansız unsurların bir üstün güç tarafından cezalandırılması veya bir felaketten kurtarılması için o andaki şekillerinden farklı bir şekle çevrilmesidir. Değişikliğin temel sebebi cezadır. Felaketten veya sonu felakete varabilecek bir tehlikeden kurtarma ikinci dere-

cede kalır (Sakaoğlu, 1980: 29). Derlememizdeki efsanelerdeki şekil değiştirmelerin çoğunlukla düşmanda kaçma ve saklanma amacıyla gerçekleştiği görülür.

a. Taş Kesilme Efsaneleri:

Çopânâtaning Pâyda Bolişi 47²³, Açköz Bây 58¹¹, Üçqız Tâğı 58³⁹, Âynatâş 66⁵, “Köz Yâşi” Qâyasi 72³², Qızbuvi 81³¹, Tört Bâkirâ 82¹⁷, Beşiktâğ 91¹⁴, Qoytâş 98³⁴.

ÇOBAN ATA'NIN PEYDA OLUŞU

Vakti zamanında bir çoban kırlarda koyun güdermiş. Derken aniden Semerkand'a düşmanlar hücum etmiş. Kaçmanın mümkün olmadığını gören çoban "düşmanın eline esir düşeceğime, beni de, koyunlarımı da taş eyle!" diye Tanrıya yalvarmış. Tanrı onun bu isteğini kabul etmiş ve onu da, koyunlarını da kızıl taş hâline getirmiş. Bu olaydan sonra Kuhak dağına Çoban Ata ismini vermişler. Aradan yıllar geçince Çoban Ata da, koyunları da ufalanıp kıra yayılmış. Bu yüzden atalarımız Çoban Ata taşlarını kesinlikle ayakaltına almazlar ve onları mukaddes kabul ederlermiş. (Batur: 2001).

b. Diğer Şekil Değişikliğine Bağlı Efsaneler:

Çopân Bilân Pâri 31³⁷, Buraxân Âta 41⁸, Yetti Qız 42¹⁴, Hubbi Mâzâri 43³³, Âcdâhâğa Aylangan Bâlalar 48²⁶, Hazrâti Xocai Bülbül 59¹⁸, Şorhasan Kôli 65¹³, Tâmdibulâq 92⁶, Âqmân Bilân Qâramân 97¹².

ÇOBAN İLE PERİ

Amuderya boyundaki Kazkale harabeleriyle ilgili şöyle bir efsane anlatılır:

İnsanlar Kazkale'de âdemlere zarar veren inler, cinler, periler yaşamakta diye düşünerek içine girmekten korkarlarmış. Bir gün çobanlardan biri tesadüfen kalenin içine girmiş. Fakat çoban, içeri girmesiyle birlikte gördüğü manzara karşısında donakalmış. Eyvanda yaşlı bir kadın sansın bir kızın saçlarını taramakla meşgulumuş. San saçlı kız çobana bakarak:

“Neden buraya geldin?” Ey âdemoğlu, ne derdin varsa çekinmeden söyle-yiver. Dile dileğini demiş.

“Bana bir şey gerekmez. Sadece sık sık evime gidemiyorum. Eve çabucak varmama yardım etseniz kâfidir.” diye karşılık vermiş çoban.

“O halde ne zaman evine varmak istesen, filan tepenin üzerine çıkıp gözle-rini yum ve akşam olmasını bekle. Karanlık basınca bir anda evinde olursun,” diye söylemiş sarı saçlı kız.

Daha sonra burada gördüklerini kimseye anlatmaması konusunda çobana yeminler ettirmiş. Çoban kaleden çıkıp ağılına doğru yola koyulmuş. Bir gün öylesine canı sıkılmış ki evine gitmek istemiş. O an kaledeki sarı saçlı kızın söyledikleri aklına düşmüş ve söylenenlerin doğru mu, yalan mı olduğunu anlamak için sözü edilen tepeye varıp akşamın olmasını beklemiş. Karanlık basınca da gözlerini yumup beklemeye başlamış. Derken bir şeyin kendisini havaya kaldırır gibi olduğunu hissetmiş. Gözlerini ne görsün, kendi evinin kapısı önündeymiş. O akşam karısı, çoluğu çocuğuyla sohbet edip. oradan buradan konuştuktan sonra yatıp uyumuş. Ertesi sabah gözünü açtığıında kendisini çoban arkadaşlarının yanında yatıyor vaziyette bulmuş. Bu olaydan sonra çoban istediği zaman evine varıp gelirmiş.

Günlerden bir gün çobanların azığı tükenmiş Aralarında anlaşip erzak alıp gelmesi için birini köye göndermeye karar vermişler. Tabii bizim delikanlı en gençleri olduğu için de bu iş ona düşmüş. Fakat delikanlı akşamın yaklaşmasına rağmen bir türlü yola çıkmak için acele etmezmiş Gün doğarken deveye binen bir insanın ne büyük meşakkatlerle varıp geleceğini hesap eden diğer çobanlar, onun tınmazlığı karşısında öfkelenmişler.

“Sen hâlâ buralarda oyalanıp duruyor musun? Böyle giderse bizi açlıktan öldüreceksin yahu!” Demişler.

Bunun üzerine delikanlı heybesini omzuna atıp, deveye falan da binmeden yaya olarak doğruca o tepenin yolunu tutmuş. Yine bir çırpıda evine varmış. Çobanların erzaklarının tükendiğini haber vererek on gün yetecek erzakı heybesine doldurup, kafayı vurup yatmış.

Ertesi gün sabah uyanan çobanlar gördükleri manzara karşısında dona kalmışlar. Çünkü köye gitmesi gereken delikanlı yanı başlarında heybeye başını koyarak mışıl mışıl uyumaktaymış. “Bu çocuk bizi aldattı. Köye gideceğim deyip tepenin arkasında beklemiş, karanlık düşünce de gelmiş yerine yatmış” diye içlerinden geçirerek öfkeyle dürtmüşler.

“Sen hâlâ gitmedin mi mendebur? Senin yüzünden açlıktan ölelim mi şimdi?” diye tartaklamaya başlamışlar.

“Gidip geldim bile,” demiş çoban. “Niye hepimiz bana hücum edip duruyorsunuz? Aha, inanmıyorsanız heybelere bakın. On günlük erzak bile alıp getirdim. Köydekilere de söyledim, arkamdan yola çıkarılan deveçiler hayli zaman sonra burada olurlar.”

Heybelerin ağzına kadar dolu olduğunu gören çobanlar bu delikanlının gizli bir marifeti olduğunu anlayıp, şaşır kalmışlar. Nasıl edip de bir gecede bu kadar uzak yere varıp gelişinin sırrını öğrenmek için tartaklamaya başlamışlar. Fakat kaledeki sarı saçlı kıza söz veren delikanlı arkadaşlarının bütün sitemlerine rağmen sırrını açığa vurmamış. Bu defa çobanlar büyük bir ateş yakıp genç çobanın el ve ayaklarını bağlayarak alevler içine atmayı kararlaştırmışlar. Onu kaldırıp tam ateşe atacakları sırada işin artık şakası kalmadığını anlayan delikanlı:

“Durun, söyleyeceğim!” diye bağırmış.

Fakat daha o ağzını açmadan gökyüzünde kocaman bir kara bulut peyda olup delikanlıyı vurup geçmiş. Çoban delikanlı olduğu yerde kapkara kesilerek öylece kalakalmış. (Batur: 2001).

III. Değerlendirme ve Sonuç

Özbek edebiyatında efsane kavramı tam olarak ifadesini bulamamıştır. Efsane ve rivayet henüz birbirinden ayrılmamış, efsane kavramı tam anlamıyla sınırlandırılmamıştır.

Elde ettiğimiz diğer bir sonuç da Türk halkları arasındaki ortak kültürün her yönüyle ortaya konulabilmesi için, derleme çalışmalarının diğer Türk Lehçelerinde de yapılması gereklidir.

İncelememize konu olan efsanelerin birçoğu, toplumun düşünce ve davranışlarının olgunlaşmasında, ortak bilincin şekillenmesinde önemli rol oynayan, çıkış noktası millî kültür olan, toplum için çok önemli bir eğitime ve terbiye etme aracı olan efsanelerdir. Bu efsanelerde, Anadolu sahasında anlatılan efsanelerin değişik varyantlarını görebilmekteyiz. Derlememizde yer alan “Devqal’a 33³⁵,” efsanesi, Anadolu’da yaşayan “Ferhad ile Şirin” efsanesinin bir varyantıdır. Türk kültür birliğinin vurgulandığı çalışmamızın, efsane konusunda çalışan araştırmacılar için ciddi bir kaynak teşkil edeceğini, incelememize konu olan efsanelerin mukayeseli bir metotla çalışılabileceğini düşünmekteyiz. Dolayısıyla bu çeşit derleme çalışmalarının sadece edebî yapı içinde değil, siyasî, içtimaî ve ekonomik gelişmelere de zemin hazırlayacağı dikkate alınmalıdır. ©

KAYNAKLAR

- BORATAV**, Pertev Naili (1995). *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*, 7. Baskı, İstanbul: Gerçek Yayınları.
- CORAYEFF**, Mamatkul, (2001). *Turan'ın Alp Kızları İpekyolu Efsaneleri*. (Çeviren: D. Ahsen Batur). İstanbul: Şa-to Yayınları.
- CORAYEV**, Mämätqul (1993). *İpäk Yoli Äfsänäläri*, Taşkent: Özbekistan Respublikası Fenler Akademisi Neşriyatı.
- COŞKUN**, Volkan (2000). *Özbek Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- DİREKÇİ**, Bekir (2003). *İpäk Yoli Äfsänäläri (Dil İncelemesi-Efsanelerin Tasnifi)*, Konya: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- ELÇİN**, Şükrü (1986). *Halk Edebiyatına Giriş*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERCİLASUN**, Ahmet Bican (1992). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, 2c., Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- ERCİLASUN**, Ahmet Bican (1993). *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERGUN**, Metin (1997). *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi*, 2c., Ankara: TDK Yayınları.
- GÖKALP**, Ziya (1976). *Türk Töresi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KARADAVUT**, Zekeriya (1992). *Yozgat Efsaneleri (İnceleme- Metin)*, Konya: (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- KAYDAROV**, A. T.- **ORAZOV**, M. (1999). *Türklük Bilgisine Giriş*, (Akt. Vahit Türk), İstanbul: Birleşik Yayınları.
- KAZIMOĞLU**, Samir (1994). *Türk Topulukları Edebiyatları I*, Ankara: Ecdâd Yayınları.
- MURATOĞLU**, Malik, **KALAFAT**, Yaşar ve **TÜRKEROĞLU**, Cevdet (1996). *Özbekistan-Anadolu Karşılaştırmalı Türk Halk İnançları*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- MA'RUF OV** Z. M. (1981). *Özbek Tilining İzahli Lugati*, 2c. Moskova.
- ÖGEL**, Bahaeddin (1971). *Türk Mitolojisi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÖZTÜRK**, Rıdvan (2005). *Özbek Türkçesi El Kitabı*, Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.
- SAKAOĞLU**, Saim (1976). *101 Anadolu Efsanesi*, Konya: Damla Yayınevi 46.
- SAKAOĞLU**, Saim (1980). *Anadolu Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Eserlerin Tip Kataloğu*, Ankara: Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları.
- SAKAOĞLU**, Saim (1992). *Efsane Araştırmaları*, Konya: SÜ Eğitim Fak. Yayınları 26.
- SEPETÇİOĞLU**, Mustafa Necati (1975). *Türk-İslâm Efsaneleri*, İstanbul, Yağmur Yayınevi.
- TDK** (Türk Dil Kurumu). (1998). *Türkçe Sözlük 2c*. Ankara: TDK Yayınları.

- TDK** (Türk Dil Kurumu). (2005). *İmlâ Kılavuzu* Ankara: TDK Yayınları.
- TİKA** (Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı). (1995). *Özbekistan Ülke Raporu, Ankara: TİKA Yayınları.*
- YAMAN**, Ertuğrul-NİZAMİDDİN, Mahmut (1998). *Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu*, Ankara: TDK Yayınları.
- YUSUF**, Berdak- TULUM, Mahur (1994). *Özbekistan Türkçesi-Türkiye Türkçesi, Türkiye Türkçesi-Özbekistan Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: TDAV Yayınları.